

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)"192":82.09-051]:323.281

О. І. Бонь

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ У ФОКУСІ УВАГИ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ У 1920 РОКАХ

У статті розглядаються причини, методи та результати контролю комуністичним режимом письменницького середовища у 1920 роках на прикладі літератора Бориса Антоненка-Давидовича. Зокрема, нагляд каральних органів як одного з механізмів цього процесу. За матеріалами Державного політичного управління, спогадами та іншими джерелами частково реконструйовано процес стеження за Б. Антоненком-Давидовичем, визначено основні напрямки спостереження. Український письменник Б. Антоненко-Давидович, як і більшість відомих літераторів 1920 рр. був під наглядом ДПУ, яке збирало матеріали на нього. Але справа-формуляр на письменника знищена у кінці існування СРСР і тому обмежено можливості по реконструкції процесу стеження. Втім інші аналогічні документи радянських каральних органів, зокрема справа-формуляр на Г. Косинку, дозволяє визначити основне коло осіб, події і результати цього нагляду.

Ключові слова: Борис Антоненко-Давидович, літературно-мистецька інтелігенція, нагляд, письменники, Державне політичне управління, контрольоване відродження.

DOI 10.34079/2226-2830-2024-14-38-7-18

Борис Антоненко-Давидович (Давидов) (1899 – 1984 рр.) – український письменник, перекладач, дослідник української мови. Він – один з небагатьох представників української літератури, якому вдалося пережити сталінські репресії, відновити письменницьку діяльність у повоєнні роки та передати культурну традицію українським «шістдесятникам». Він починав літературну діяльність у 1920 рр. і був представником «червоного ренесансу», який пізніше назвуть «розстріляним відродженням». Його постать є одним із нечисленних прикладів покоління, яке починало літературно-мистецьку діяльність у 1920-1930 рр., пройшло сталінські табори і влилось до дисидентського середовища.

Б. Антоненко-Давидович є яскравим прикладом митців радянського часу, який змушений був працювати в умовах комуністичної тоталітарної диктатури, але зберіг внутрішню опозиційність до влади та її ідеології. Це гарантувало йому тиск і переслідування більшовицької каральної системи. Так само типовими для того часу були і методи впливу каральних органів на літератора: стеження, збирання компрометуючих (з огляду більшовицької влади) відомостей, ідеологічна критика. І, як наслідок – заборона видання творів, унеможливлення творчої діяльності та репресії. Якщо репресії проти літераторів та митців у 1930 рр. дослідженні достатньо широко, то підготовка до них у вигляді створення системи нагляду з ідеологічних та політичних причин не часто потрапляє у фокус уваги дослідників. Тому дослідження стеження за Б. Антоненком-Давидовичем у 1920 рр. може пролити світло на цю важливу та маловивчену проблему.

Історіографія про письменника Б. Антоненка-Давидовича доволі велика. Звісно є літературознавчі публікації (Бойко, 1989; Бойко, 1991). Певна кількість робіт вийшла до століття з дня народження (Бойко, 1999). Дозволяють пролити світло на діяльність Б. Антоненка-Давидовича у 1920 рр. і публікації джерел про його друзів і соратників (Гальченко, 2018; Даниленко, 2012). Видавались і спогади про Б. Антоненка-Давидовича чи він згадується серед інших діячів (Костюк, 2008; Кобець, 1993; Гуменна, 1990).

Метою статті є висвітлення причин, форм та результатів стеження радянських каральних органів за Б. Антоненком-Давидовичем у 1920 рр.

Джерельна база дослідження є доволі складною для вивчення. Оскільки справа-формуляр 1920 рр. на Б. Антоненка-Давидовича знищена у кінці 1980 – на початку 1990 рр. Це пов'язано з наказами, які змінювали тривалість зберігання документів та дозволили знищити їх частину. Тому процес стеження за письменником можливо досліджувати за документами справ-формулярів, які були заведені на інших представників літературно-мистецької інтелігенції та іншими документами. Зокрема:

1. Справа-формуляр із Галузевого державного архіву СБУ його друга, соратника та письменника Григорія Косинки. Ці документи були опубліковані Сергієм Гальченком (Гальченко, 2018). Також на сайті Електронного архіву Українського визвольного руху було оприлюднено документи із різних фондів ГДА СБУ про письменника (Електронний архів Українського визвольного руху. Григорій Косинка). Обидва митці часто разом згадуються у цих джерелах 1920-1930 рр.

2. Документи про Б. Антоненка-Давидовича з Електронного архіву Українського визвольного руху, які підібрані з різних кримінальних справ (справи письменників – терористів, зокрема Остапа Вишні та інших) (Електронний архів Українського визвольного руху. Борис Антоненко-Давидович).

3. Документи із справ 1930 рр. інших українських літераторів (зокрема зі справи-формуляра Миколи Хвильового), у тому числі тих, хто був сексотом (зокрема Миколи Бажана).

4. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр., опубліковані Василем Даниленком (Даниленко, 2012).

Звісно, що наявна справа-формуляр дозволили б відтворити хронологію її заведення, підстави та мати повну картину спостереження за письменником. Але згадані документи уможливають хоча б часткову реконструкцію цих процесів, а це дослідження має на меті розпочати цю роботу.

Тут зауважимо, що спостереження за «неблагонадійними» Б. Антоненком-Давидовичем, Т. Осьмачкою, Г. Косинкою та іншими, за партійною термінологією, «попутниками» було системним ще з першої половини 1920 рр. Державне політичне управління (ДПУ) заводило справи-формуляри, до яких збирались всі компроментуючі матеріали на особу. Такі справи заведені були і на Б. Антоненка-Давидовича та інших. Зберіглась у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) агентурна справа «Втікачі» (російською — «Беглецы») (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглецы»). Зауважимо, що це – агентурна справа (розробка) на титульному аркуші якої після назви «Беглецы» у дужках є друга назва – «Ант-Дав». Не викликає сумніву, що це прізвище Б. Антоненка-Давидовича, оскільки далі у донесеннях його прізвище інколи скорочують до Ант. Справа починається 6 червня 1933 р. Назва виникла не випадково. У 1933 р. каральні органи мали інформацію від сексотів (зокрема від «Журналіста»), що група українських письменників на чолі з Б. Антоненком-Давидовичем мала намір виїхати з України в інші регіони СРСР, за Урал щоб уникнути репресій. Це - В. Денисенко (співробітник ВУАН), письменники Є. Плужник,

Г. Косинка, В. Підмогильний. Про це є відповідне спецзведення від серпня 1933 р. (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 10-11). Ми припускаємо, що для характеристики «втікачів» у цій справі долучено справу-формуляр Г. Косинки як частину першого і другий том (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1-2 «Беглець»).

З неї ми дізнаємось, що першою підставою стеження за молодим письменником Б. Антоненком-Давидовичем стала його активність у середовищі Української комуністичної партії (УКП) – єдиної незабороненої української партії, хоча він і покинув організацію перед тим. Зокрема літературні зустрічі у клубі укапістів в Києві на вул. Володимирській. Серед письменників, які виступали там був і Б. Антоненко-Давидович. Підставою для відкриття справи-формуляра Г. Косинки, де постійно фігурував і його друг, стала саме причетність до УКП та вплив на молодь: у довідці вказано, що він «веде роботу серед студентів» «в УКП душі» (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 259-260). Зі справи-формуляра Г. Косинки від агента «Раєвського» 3 жовтня 1922 р. дізнаємось про вечірку у клубі УКП де читали літературні твори (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 261). За донесенням невстановленого агента (очевидно, це той же «Раєвський», який згадується вище, оскільки позначений у витягу криптонімом «Р...») 9 жовтня 1922 р. відбулись літературні читання у клубі УКП. Колишній голова уряду УНР часів Директорії і один з лідерів українського автокефального руху та УКП Володимир Чехівський висловлював сподівання, що ця партія стане «ідейним керівником пролетаріату», а також стверджував, що замість пролетаріату керує бюрократія. Читали свої твори Б. Антоненко-Давидович («Два пуда жита»), Г. Косинка («Анархіст»). Після чаювання у секретаріаті УКП В. Чехівський побажав літераторам успіхів, а УКП «вивести Український пролетаріат до світла» (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 262). Як бачимо, у той час політичне спрямування середовища, в якому був активним Б. Антоненко-Давидович, було лівим, близьким до більшовицького, хоча ідейно і протистояло режиму.

Ці відомості із документів спецслужб важливо доповнювати іншим типом документів про той час – спогадами. Хоча і написані вони за багато десятиліть опісля в еміграції, все ж без ідеологічного тиску і радянської цензури. Зокрема відомий вчений та мемуарист Григорій Костюк не був знайомий близько з Б. Антоненком-Давидовичем той час, але сам зазначав, що «зналися на віддалі». Він згадував Б. Антоненка-Давидовича як письменника «активного соціального погляду», його політичну активність на початку 1920 рр. в УКП, секретарство губкому цієї партії, називає його «блискучим фейлетоністом «усної газети» клубу УКП на Володимирській, що збирала сотні студентської молоді» (Костюк, 2008, кн. 1, с. 423). Як важливу обставину мемуарист зазначає, що після ліквідації УКП він не пішов до КП(б)У і залишився безпартійним (насправді – короткий час був у КП(б)У).

Як відбувались ці вечори згадує і Докія Гуменна у першому томі спогадів «Дар Евдотії». Невелика зала клубу УКП на Володимирській не могла вмістити всіх бажаючих. На цих вечорах, які вона називає «жива газета» (тут згадаємо, що Г. Костюк називав ці зустрічі «усною газетою») популярними були виступи Петра Кияниці, фейлетони Б. Антоненка-Давидовича. П. Кияниця (08. 12. (25. 11) 1899 – після 1953 відомостей нема) – журналіст, історик, партійний функціонер. Належав до УСДРП (незалежних), у 1920–1925 рр. – до Української комуністичної партії, 1925–1935 – КП(б)У. Навчався у ВІНО/КІНО та інших вишах. Був у 1926-1927 рр. аспірантом Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН (М. С. Грушевського), а у 1927-1929 рр. – Київської науково-дослідної кафедри марксизму-ленізму при ВУАН. Одночасно займав керівні посади в партійних

органах. У 1923-1924 рр. кілька разів був заарештований за членство в УКП (боротьбистів). Арештований 1935 і засуджений до 7-ми років виправно-трудових таборів. Удруге засуджений 1950, звільнений у 1953. Подальша його доля невідома.

Д. Гуменна зазначала, що слухачі показували пальцями на «шпиків», які мали доносити про вечори. Серед них мемуаристка пам'ятає і студента із свого курсу. І хоча УКП — вважалась «пролетарською» партією, але популярність її лякала владу і вечори невдовзі заборонили (Гуменна, 1990, с. 193-194).

10 листопада 1923 р. агент «Р.» доносив про згадані читання творів Б. Антоненком-Давидовичем та Г. Косинкою. Засідання було присвячено виключно «Жовтню» (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 267) — письменники, на нашу думку, не лише змушені були вдавати політичну лояльність, а і дійсно мали ліві погляди, хоча і національного спрямування, що їх і ставило у позицію конфронтації з владою. Цікаво, що учасники чудово знали про спостереження, яке і відобразили архіви каральних органів. Зауважимо важливу обставину – за неможливості з ідеологічних чи матеріально-організаційних причин опублікувати свої твори, молоді письменники у такому безпосередньому спілкуванні з аудиторією бачили можливість дійти до читачів.

Згадує Докія Гуменна із захопленням також літературні вечори, які проходили у ВУАН: «Публіка на ці виступи летіла хмарами і то власне задля Косинки. Він мав особливий дар. Читав свої новелі так, як ніхто. Це був справжній духовний бенкет — чути, як Косинка читає свою ще ніде не друковану новелю» (Гуменна, 1990, с. 238). Там же вона бачила виступи Б. Антоненка-Давидовича, Т. Осьмачки, В. Підмогильного, Є. Плужника.

Ще одним приводом для встановлення стеження за Б. Антоненком-Давидовичем стала його діяльність у студентському середовищі. Так Докія Гуменна описує атмосферу у головному виші Києва (Гуменна, 1990, с. 189-190). Під час зібрання студентів, організованого адміністрацією, про реорганізації Київського університету у Вищий інститут народної освіти (ВІНО, з 1926 р. отримав назву Київський ІНО), влада хотіла отримати формальне схвалення студентства. За спогадами Д. Гуменної, виступив Г. Косинка, який назвав процес реорганізації актом колоніальної політики, перетворення Києва на глибоку провінцію. Потім намагався говорити Б. Антоненко-Давидович, якому не дали виступити Я. Качура та інші головуючі на зборах (Гуменна, 1990, с. 194-195). Але в результаті засідання закрили і без схвалення студентства університет був реорганізований і перейменований. А для каральних органів з'явився ще один напрямок стеження за Б. Антоненком-Давидовичем.

Після виключення Г. Косинки і Т. Осьмачки з ВІНО невдовзі після згаданих подій, Д. Гуменна згадувала про появу на стінах університету фейлетону «Вилітаючий балет», в яких описувались згадані вище події на зборах з перейменування. Вона припускала, що авторами фейлетону були Г. Косинка та Б. Антоненко-Давидович який вирізнявся «в'їдливими» фейлетонами (Гуменна, 1990, с. 196). Принагідно зазначимо, що Б. Антоненко-Давидович навчався у Київському інституті народного господарства і теж його не закінчив.

Що за зборами студентів і активністю Б. Антоненка-Давидовича слідували каральні органи свідчить донесення агента «№632» 28 травня 1924 р. Він повідомляв про Б. Антоненка-Давидовича, П. Кияницю. Зокрема про виступ на загальних зборах студентів (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 270, 272).

Ще одним напрямком стеження за Б. Антоненком-Давидовичем стала його близькість до кола молодих літераторів, які збирались у редакції журналу «Нова громада». Його редактор Олекса Варавва – відомий на той час літератор та редактор, для того щоб матеріально підтримати Г. Косинку, взяв його у 1923 р. працювати

відповідальним секретарем журналу. Відразу ж там почали збиратись молоді літератори і редакція поступово стала «дискусійним клубом» творчої молоді, «...участь у якому пізніше позначилася недобре на долі не одного з палкіших і нестриманіших на слово дискутантів» (Кобець, 1993, с. 113). За спогадами О. Варавви можемо визначити, що у редакції збирались Б. Антоненко-Давидович, П. Филипович, М. Терещенко, Д. Загул, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка, І. Багрянний та інші.

А ось як ці події відобразились у документах спостереження за Г. Косинкою та його друзями. Донесення агента «Єжелі» 8 липня 1924 р. показує, що у цих зібраннях брав участь сексот. 13 червня 1924 р. у редакції журналу «Нова громада» відбулась розмова між Б. Антоненком-Давидовичем (тоді - секретарем Київського губкому УКП), Г. Косинкою, Д. Загулом. Де було повідомлено, що вдалося виявити секретного співробітника ДПУ в рядах УКП. Дивним було те, що студенти-україсти виявили посвідчення (!), коли той спав. Сам провокатор мав псевдо Тосек чи Антосек і він був родом з Буковини. Його добре знав Дмитро Загул. У редакції «Нової громади» часто збирались представники ВУАН, неокласики – П. Филипович, М. Зеров та інші (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 275).

Згодом за публікацію у журналі Михайла Івченка, яку партійні органи оцінили як «підбурюючий матеріал» проти радянської влади, О. Варавву викликали до партійних органів та призначили нового відповідального редактора журналу – ректора Кооперативного інституту Петра Ничипоровича Руденка. Він втім не втручався у редакційну політику, а лише підписував номери до друку. Але саме він знайшов у собі мужність попередити О. Варавву: П. Руденка викликали до ДПУ і показали дві теки з агентурними матеріалами про зібрання в редакції «Нової громади». Хоча йому і не назвали сексотів, «але зразки почитати давали... Блискучий матеріал! То не забудьте ж попередити» (МАБВ, Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960). А «клуб» письменників у редакції припинив своє існування у той же день. Таким чином маємо доказ не тільки того, що стеження за середовищем Б. Антоненка-Давидовича велось, а і того, що інколи про це ставало відомо самим літераторам, оскільки в ДПУ ще були люди, готові повідомити інформацію про стеження. Згодом, у 1925 р. редактор О. Варавва разом з журналом змушений був переїхати у Харків. Ці події розкриті детальніше у відповідному дослідженні (Бонь, 2021, с. 265-280).

Важливо зазначити, що ініціатором процесу стеження були не каральні органи, а партійні. ДПУ були лише інструментом ідеологічного приборкання інтелігентського середовища. Так політбюро ЦК КП(б)У постановою від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання» неформальне об'єднання неокласиків та літературну організацію «Ланка» (Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, Т. Осьмачка, В. Ярошенко, Є. Плужник, Г. Косинка, Б. Тенета) було класифіковано як «попутників». Це, на думку Т. Комаренко та М. Шипович, одразу «ставило дану групу письменників у стан обмеження літературної та громадської діяльності, перетворювало їх в об'єкт постійного ідеологічного контролю, на мішень для різного роду революційних погромів» (Комаренко та Шипович, 1999, с. 32). Саме тому посилювалось стеження за Б. Антоненком-Давидовичем і його друзями-літераторами.

З того часу напрямком стеження за Б. Антоненком-Давидовичем за участь у літературних угрупованнях «Ланка» і МАРС став головним. Саме літератор, разом з В. Поліщуком представляли «Ланку» у відомій літературній дискусії 1925-1928 рр. З 1926 р. «Ланка» була перейменована у МАРС, але це не зменшило уваги каральних органів до київських письменників. 19 вересня 1927 р. відбулось зібрання МАРСА, де обговорювалось питання створення федерації літературних організацій. Вже наступного дня, 20 вересня агент «Поліщук» детально повідомляв про цю подію, далі

зміст документу дає можливість стверджувати, що він був у середині організації. Сексот передає загальну атмосферу засідання – МАРС вважав ставлення влади до організації упередженим, оскільки Державне видавництво України не планувало видавати серед інших літературних організацій збірника об'єднання. Агент «Поліщук» визначив політичні характеристики літераторів, які входили до організації. Він та Я. Качура, Б. Тенета, Д. Фальківський і В. Ярошенко називав політично лояльними до влади. Частину марсівців він вважав нейтральними в політичному відношенні. А «найбільш правими» називав Б. Антоненка-Давидовича та Г. Косинку. Але намагався якось виправдати їх: «Обидва вони не здатні на боротьбу з Радвладою і саме велике, що вони можуть зробити, - це лояльними шляхами досягати внесення деяких коректив, в першу чергу в галузі національної політики» (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 1 «Беглець», арк. 288-289). Враховуючи склад організації, аналізуючи згаданий документ «Поліщука», можемо зробити припущення, що цим агентом могли бути: Г. Брасюк, В. Підмогильний, Є. Плужник. Марію Галич умовно не вносимо в цей список, оскільки у справі-формулярі Г. Косинки немає слідів фемінітивів. Хоча і нагадаємо, що вона була єдиною з МАРСУ, яка unikла репресій. Лише зазначимо, що праця на каральні органи не давала у майбутньому гарантій від переслідувань і репресій сексотів.

Взагалі психологічна атмосфера у літературних колах 1920 рр. була не сприятливою. І багато в чому через негативний вплив стеження каральних органів, а відтак і недовіри серед літераторів, митців. Людмила Коваленко, згадуючи про психіатричні проблеми Тодося Осьмачки у Києві у той час, переповідає Григорія Косинку. Друзі-літератори змушені були помістити на лікування Т. Осьмачку після його нападу на власну дружину з криками про те, що вона «пустила гепоушника в хату і той читав Осьмаччині вірші в рукописах». Але Т. Осьмачка втік з лікарні в одній піжамі та запевняв Є. Плужника, прийшовши до його помешкання, «що Косинка і Антоненко-Давидович — сексоти і засадили його в санаторію, «щоб зробити його дурним». А зробили вони це тому, що заздять його талантові» (Коваленко, 1998, с. 16-17).

Як і наведеному вище випадку, так і у дописах зі справи-формуляра Г. Косинки, поруч з письменником часто згадується Б. Антоненко-Давидович. Так агент «Бідовий» (чоловік тітки Г. Косинки) оповідав 23 лютого 1929 р. про відвідини Г. Косинкою та Б. Антоненком-Давидовичем рідної для першого з літераторів Щербанівки на Обухівщині. Саме у той приїзд (а агент нерідко повідомляв у ДПУ) сексот зміг спровокувати Г. Косинку на згадки про службу у військах УНР, у отамана Зеленого та отримання грошей із-за кордону (ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/Т. 2 «Беглець», арк. 24-25). Зрозуміло, що така інформація ставила під загрозу обох письменників.

В окрему частину джерел про стеження за Б. Антоненком-Давидовичем виділяємо донесення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр., де аналізувались результати агентурних розробок, матеріали справ-формулярів, стеження за представниками інтелігенції УСРР. Це величезна справа 370 фонду 13 Галузевого державного архіву Служби безпеки України. З січня 1927 р. до грудня 1929 р. вона має 16 томів (7 і 12 томи ідентичні). Це надзвичайно цінні документи, які дають змогу показати рівень стеження за українськими літераторами і, зокрема, за Б. Антоненком-Давидовичем та його друзями. Проявляються напрямки стеження за агентурними розробками, згаданими у зведеннях – «Петлюрівці», «Самостійники», «Громада», «Хористи» та інші. І у цих розробках разом з Борисом Антоненком-Давидовичем проходили Остап Вишня, Микола Бажан, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Григорій Коцюба, Євген Плужник, Валер'ян Поліщук, Павло Тичина та інші (Даниленко, 2012, 33).

Так, у щотижневому зведенні секретного відділу за 1-7 липня 1928 р. в агентурній розробці «Наdejда», де йшлося про письменника Івана Лозовягіна (Багряного), Борис Антоненко-Давидович згадується у зв'язку з вилученням надісланих І. Багряним у листі із Охтирки у Київ Б. Антоненку-Давидовичу «антирадянських» віршів для друку за кордоном. Агенту ДПУ особисто І. Багрянний говорив про це перед відправкою листа. Зауважимо, що окрім наведених антирадянських висловів І. Багряного дається характеристика Б. Антоненку-Давидовичу: колишній член губкому УКП, який вийшов з УКП незадовго до її злиття з КП(б)У і який «проявляє себе антирадянськи» (Даниленко, 2012, с. 382-383). Тому розробка продовжилась.

У щотижневому зведенні від 3-9 лютого 1929 р. у розділі «Українська контр-революція», у підрозділі «Про фашистські настрої серед письменників Києва» згадується випадок з відповіддю українських письменників на статтю Д. Донцова про тяжкі умови, створенні радянською владою для роботи українських письменників. Саме Б. Антоненко-Давидович звернувся за порадою до колишнього міністра УНР А. Ніковського як діяти у цьому випадку. І той порадив дати відповідь, адже Д. Донцов зрозуміє, що це зроблено під примусом влади (Даниленко, 2012, с. 490).

Ще більш резонансна подія відображена у щотижневому зведенні секретного відділу ДПУ УСРР №11/125 від 10-16 березня 1929 р. Це відвідини українською делегацією столиці СРСР – «Про настрої українських літераторів у зв'язку з поїздкою в Москву». Констатується, що настрої ці самі різні. Такі радянські письменники як І. Кириленко вважали, що тепер налагоджено нормальні відносини з російськими письменниками. Особливо наголошувалося на реакції на поїздку київських літераторів. 7 березня 1929 р. на квартирі у керівника видавництва «Сяйво» Павла Коменданта відбулось зібрання: Б. Антоненко-Давидович, В. Підмогильний, М. Бажан, В. Плужник, С. Єфремов, неокласик Ананій Лебідь. Інформував про поїздку зібрання саме Б. Антоненко-Давидович. Він заявив, що ставлення російських письменників до українських «було саме негативне», а урочистий прийом керівництвом партії та владою був тільки «маскарадом». Із представників влади найбільш «серйозно і офіційно» вів себе Сталін, але і він показав необізнаність в «українському питанні». А всі, насправді, намагались переконати українських письменників писати російською мовою. С. Єфремов зробив висновок, що «українцям від Москви чекати нічого, а потрібно продовжувати свою роботу» (Даниленко, 2012, с. 508-509). Зауважимо, що зміст розмов на зустрічі став відомим ДПУ, а значить хтось із присутніх був сексотом радянських каральних органів.

Можемо побачити стеження за творчістю Бориса Антоненка-Давидовича і за матеріалами справи-формуляра Миколи Хвильового, опублікованими Юрієм Шаповалом 2009 р. Так, у робочому зведенні політичного контролю ДПУ УСРР 13 січня 1928 р. наголошувалося, що наступ на ідеологічному фронті (мається на увазі протидія більшовицькому режиму) в галузі літератури, відкрито почався із запровадженням непу. І представники каральних органів поділили літераторів, які протистояли режиму ментально, на антирадянські елементи та попутників. Літератори, на їх думку, намагались непомітно реалізовувати власну ідеологію, «задрапувавши її, інколи навіть в червону фразеологію», під виглядом революційних оповідань «протягувалась» антибільшовицька ідеологія. Показуючи «помилки» більшовицького режиму, вони писали твори, які «обливали брудом революцію, партію». Чекістські «літературознавці» відносили до таких оповідань твори про «бандитів Г. Косинки», «Убивство» М. Могилянського, «Я» - М. Хвильового, (Шаповал, 2009, с. 87). І серед таких творів називають і невстановлений твір «Злодій» (мовою документа – «Вор») Б. Антоненка-Давидовича, де є прямиий заклик до того, щоб знести водоворотом все це

теперішнє життя. У зведенні перераховується ще багато письменників (М. Хвильовий, Г. Косинка, М. Куліш та інші) та їх творів (Полювання на «Вальдшнепа» (Шаповал, 2009, с. 87-88).

Доцільним вважаємо доповнити показ стеження за Б. Антоненком-Давидовичем та загалом атмосфери в літературно-мистецьких колах УСРР 1920 рр. матеріалами спецслужб на О. Довженка та М. Бажана. Завербований М. Бажан був, згідно з рапортом 14 березня 1936 р., начальником 10 відділення особливого відділу старшим лейтенантом держбезпеки Писарєвим. Він зустрівся з О. Довженком, С. Голованівським і М. Бажаном 6 березня на замиській прогулянці. Після цього відбулась зустріч у партійного функціонера М. Кіллєрога і у С. Голованівського. Під приводом зустрічі з М. Вороним, якого відправляли в табори, 11 березня поет прибув на побачення де і був завербований. На наступній зустрічі остаточно. Цікаво, що спецслужбовці підписки з нього не брали із «етичних» міркувань. У цій бесіді 11 березня перед побаченням з М. Вороним, М. Бажан розповідав Писарєву про засуджених друзів – Б. Антоненка-Давидовича, М. Вороного, Д. Фальківського та інших. Письменник розповів про свою «націоналістичну діяльність». А при наступній зустрічі М. Бажан дав офіційні покази з цього приводу. У них він вказував, що переїхавши у Київ для роботи у ВУФКУ в 1920 рр., він шукав таке ж оточення як у Харкові (ваплітянське), тому зійшовся з Б. Антоненком-Давидовичем, Є. Плужником, В. Підмогильним, Д. Фальківським. Микола Бажан у цих показах-доносі розповідає як захищав «Арсенал» О. Довженка від нападок «ваплітян» і «ланкістів» (у тому числі і Б. Антоненка-Давидовича) (Росляк, 2021, с. 67).

Велике донесення агента «Петра Уманського» (Миколи Бажана) з характеристикою українських письменників та О. П. Довженка датоване 21 жовтня 1937 р. Тут він згадує про вже тоді репресованого Б. Антоненка-Давидовича і вже розстріляного Г. Косинку у негативному світлі, як про тих, хто дружив і впливав на О. Копиленка (Росляк, 2021, с. 447).

У тих же матеріалах на О. Довженка бачимо донесення агента «Правдіна» (кіно-і театрального режисера Олександра Перегуди). Він був завербований 17 серпня 1937 р., і «зізнався», що у 1929-1930 рр. був членом української контрреволюційної організації і був завербований у Києві Б. Антоненком-Давидовичем. Визнав також, що служив у армії УНР у лютому – жовтні 1919 р. по мобілізації (Росляк, 2021, с. 86-87).

Ще одну важливу і гостру в ідеологічному плані подію розкриває спецповідомлення Київського окрвідділу ДПУ УСРР про реагування в Україні на публікацію фельетона Дем'яна Бедного «Філософи» з критикою кінофільму О. Довженка «Земля», яке було написане не раніше 7 квітня 1930 р. М. Бажан, Я. Савченко та інші письменники розпочали шалену мобілізацію української культурно-мистецької інтелігенції для того, щоб мати письмові резолюції і засудити фельетон російського письменника. Я. Савченко написав на 4 сторінках протест, М. Бажан і Б. Антоненко-Давидович намагались мобілізувати інтелігенцію на захист фільму «Земля». Але збори робітників Київської кінофабрики не підтримали їх протест. Обрали свою комісію, яка мала висловитись з приводу фельетона Д. Бедного. 6 квітня 1930 р. у помешканні ВУФКу проведені збори з обговорення фільму та винесення протесту проти фельетона. З письменників були присутні кілька «попутників» - Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, М. Бажан. М. Бажан запропонував обрати головою зборів Б. Антоненка-Давидовича. Той надав слово Я. Савченкові, який говорив про образу, яку наніс Д. Бедний українській національній культурі, «виявивши у фельетоні великодержавний шовінізм». Але присутні на зборах не дуже поспішали підтримати «Землю». Тоді виступив Б. Антоненко-Давидович, який пригадав, що

Бедний завжди був великодержавним шовіністом і ворогом української культури, навівши випадок, коли той був на відкритті української опери (Росляк, 2021, с. 156-159).

Наскільки гострим було протистояння показують наступні події на зборах. Після того як на зібранні проявилась перевага тих, хто засуджував Д. Бедного, Б. Антоненко-Давидович припинив обговорення і відмовився увести до редакційної комісії протестного документа когось із робітників: «Хай робітники окремо протестують, а тут тільки літератори й робітники мистецтва». Частина радянськи налаштованих працівників була обурена рішенням, вважала це мобілізацією українських «шовіністичних сил» і планувала написати контррезольюцію. Під час зборів була прикметна записка із залу: «Чим пояснити, що під час реклямування «Землі» було вивішено жовто-блакитні полотнища над вулицями?». Б. Антоненко-Давидович сміливо відповів: «Ви повинні були про це повідомити ДПУ». Вже наступного дня, 7 квітня, Я. Савченко і М. Бажан їздили на машині кінофабрики по театрах Києва і збирали підписи театральних робітників під протестом (Росляк, 2021, с. 160-161). Зауважимо, що і далі, вже у 1930 рр. Київська кінофабрика була ареною зіткнення українських літературно-мистецьких сил та пробільшовицьки налаштованих кіл.

Із довідки Міністерства державної безпеки УРСР від 10 березня 1949 р. про М. М. Бажана, його зв'язки з О. П. Довженком довідуємось, що М. Бажан у період своєї роботи (1926-1934 рр.) завідувачем художньою частиною Київської кінофабрики «групував навколо себе шовіністично налаштовані елементи» - Б. Антоненко-Давидовича, О. Довженка, Г. Косинку та інших. І у своїй творчій роботі «протягував ідеологію українського націоналізму» (Росляк, 2021, с. 519). Ця довідка свідчить, що у надрах архівів каральних органів були матеріали спостереження, агентурних розробок, які відносяться до 1920 рр.

Окрему, важливу, хоча і складну для дослідження, групу документів становлять матеріал з кримінальних справ літераторів 1930 рр. Хоча вони і виходять за хронологічні межі дослідження, все ж дають певні згадки про події 1920 рр. та стеження за Б. Антоненком-Давидовичем. Так В. Підмогильний на допиті 11 грудня 1934 р. свідчив, що знав Б. Антоненка-Давидовича з 1925 р. і був його приятелем. На час допиту письменник проживав в Алма-Аті. Свідчив, що той був у петлюрівській армії та «вступив у КП(б)У і перейшов з відти до УКП і вийшов ще до злиття». Але для того, щоб виправдати людину, з якою щиро дружив, він характеризує тодішнє його «політичне обличчя», назвав письменника радянською людиною (ГДА СБУ, Ф. 6. спр. 36546, Т. 5, арк. 263, 266).

Таким чином, можемо зробити висновок, що спостереження велось за Б. Антоненком-Давидовичем у зв'язку з його участю у роботі губернського комітету Української комуністичної партії (УКП). А також активністю в «усній газеті» - літературних вечорах на вул. Володимирській у Києві в клубі УКП та у приміщенні ВУАН, які організувала УКП. Членство у «Ланці» та МАРСі, які з 1925 р. визнані відповідною постановою ЦК КП(б)У «попутниками», посилювало пильну увагу каральних органів до письменників, у тому числі і Б. Антоненка-Давидовича. Робота літератора у ВУФКУ, у кінематографі, який комуністичний режим особливо уважно перевіряв на ідеологічну «чистоту», надавав особливого пропагандистського значення, була ще одним приводом до стеження ДПУ. Та і загалом його літературна діяльність, зв'язки у середовищі літературно-мистецької інтелігенції пильнували каральні органи, як і більшість цього середовища. І навіть переїзд Бориса Антоненка-Давидовича у 1930 рр. в Казахстан не врятувала його від репресій і тяжких табірних випробувань. Вважаємо, що підстави для цих покарань формувались саме спостереженням у 1920 рр.

Бібліографічний список

- Антоненко-Давидович Борис Дмитрович, 2020. В: В. С. Бакіров, ред. *Вкарбовані в літопис науки*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 18.
- Бойко, Л., 1989. Лицар правди і добра. *Літературна Україна*, 10 серпня.
- Бойко, Л., 1991, Борис Антоненко-Давидович. В: О. Г. Мусієнко, упоряд. *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*, Вип. 1. К.: Радянський письменник, с. 44-47.
- Бойко, Л., 1999. «Без правди немає справжньої літератури» (До 100-річчя від дня нар. Б. Антоненка-Давидовича. *Дивослово*, 8, с. 51-57.
- Бонь, О., 2021. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920-х років у еґо-документах письменника Олекси Варавви. *Українська біографістика*, 21, с. 265-280. DOI: <https://doi.org/10.15407/ub.21.265>.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), Ф. 6/36546/Т. 5, арк. 263-266.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 259-260.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 261-262.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 267.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 270-272.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 275.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 1, «Беглецы», арк. 288-289.
- ГДА СБУ, Ф. 65/С-4468/№800/3981/ Т. 2, «Беглецы», арк. 24-25.
- Гальченко, С. А., ред. 2018. *Григорій Косинка*. Харків: Фоліо.
- Гуменна, Д., 1990. *Дар Евдої. Іспит пам'яті*. Балтимор Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка. Т. 1. Київські кручі.
- Даниленко, В. М., ред. 2012. *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927- 1929 рр.* Київ: Темпора.
- Кобець, О., 1993. Незабутні дні і люди. *Хроніка-2000*. 1–2 (3–4), с. 104–116.
- Коваленко, Л., 1998. У пошуках «справжньої України». В: С. Козак, упоряд. *Живий Осьмачка. Спогади*. Детройт: Українські вісті, с. 13-34.
- Комаренко, Т. О. та Шипович, М. А., 1999. *Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст.* Київ: Інститут історії України.
- Костюк, Г., 2008. *Зустрічі й прощання: Спогади у двох книгах*. К.: Смолоскип, Кн. 1.
- Музей-архів братів Варавв при Канівській гімназії імені І. Франка (МАБВ). Матеріали до «Записок письменника» 1953–1960. Незабутні дні і люди українського ренесансу.
- Росляк, Р., 2021. Хто вони, агенти радянських спецслужб? В: Р. Росляк, ред. *Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб*. Київ: Видавництво Ліра-К, т. 1. с. 56-105.
- Шаповал, Ю., ред. 2009. *Полювання на “Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий*. Київ: Темпора.

References

- Antonenko-Davydovych Borys Dmytrovych, 2020. In: V. S. Bakirov, ed. *Vkarbovani v litopys nauky*. [Engraved in the annals of science]. Kharkiv : HNU imeni V. N. Karazina, p. 18. (in Ukrainian).
- Boiko, L., 1989. Lytsar pravdy i dobra. [Knight of truth and goodness]. *Literaturna Ukraina*, august 10. (in Ukrainian).

- Boiko, L., 1991, Borys Antonenko-Davydovych. In: O. H. Musiienko, ed. *Z poroha smerti: Pysmennyky Ukrainy – zhertvy stalinskykh represii*. [From the brink of death: Writers of Ukraine - victims of Stalinist repressions], 1. K.: Radianskyi pysmennyk, pp. 44-47. (in Ukrainian).
- Boiko, L., 1999. «Bez pravdy nemaie spravzhnoi literatury» (Do 100Arichchia vid dnia nar. B. Antonenka-Davydovycha. ["There is no real literature without truth" (To the 100th anniversary of the birth of B. Antonenko-Davydovych)]. *Dyvoslovo*, 8, pp. 51-57. (in Ukrainian).
- Bon, O., 2021. Humanitarna intelihentsiia radianskoho Kyieva 1920-kh rokiv u eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy. [The humanitarian intelligentsia of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva]. *Ukrainska bihrafistyka*, 21, s. 265-280. Available at: <https://doi.org/10.15407/ub.21.265>. (in Ukrainian).
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 6/36546/T. 5, fols. 263-266.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fols. 259 260.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fols. 261-262.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fol. 267.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fols. 270-272.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fol. 275.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 1, «BehletsЫ», fols. 288-289.
- HDA SBU, f. 65/S 4468/№800/3981/ T. 2, «BehletsЫ», fols. 24-25.
- Halchenko, S. A. , ed. 2018. *Hryhorii Kosynka [Hryhorii Kosynka]*. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian).
- Humenna, D., 1990. *Dar Evdotei. Ispyt pamiaty*. Vol. 1. Kyivski kruchi. [Gift of Eudothea. Memory test. Vol. 1. Kyiv cliffs]. Baltymor Toronto: Smoloskyp im. V. Symonenka. (in Ukrainian).
- Danylenko, V. M., ed. 2012. *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USSR 1927- 1929 rr.* [Ukrainian intelligentsia and power: Summary of the secret department of the DPU of the Ukrainian SSR 1927-1929]. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
- Kobets, O., 1993. Nezabutni dni i liudy. [Unforgettable days and people]. *Khronika-2000*. 1–2 (3–4), pp. 104–116. (in Ukrainian).
- Kovalenko, L., 1998. U poshukakh «spravzhnoi Ukrainy». In: S. Kozak, ed. *Zhyvyi Osmachka. Spohady*. [Osmachka is alive. Memoirs]. Detroit: Ukrainski visti, pp. 13-34. (in Ukrainian).
- Komarenko, T. O., Shypovych, M. A., 1999. *Vlada i literaturno-mystetska intelihentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st.* [Government and the literary and artistic intelligentsia of Soviet Ukraine: the 20s of the XX century]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. (in Ukrainian).
- Kostiuk, H., 2008. *Zustrichi y proshchannia: Spohady u dvokh knyhakh*. [Meetings and farewells: Memories in two books]. K.: Smoloskyp, Kn. 1. (in Ukrainian).
- Muzei-arkhiv brativ Varavviv pry Kanivskii himnazii imeni I. Franka (MABV). Materialy do «Zapysok pysmennyka» 1953–1960. Nezabutni dni i liudy ukrainskoho renesansu.
- Rosliak, R., 2021. Khto vony, ahenty radianskykh spetssluzhb? In: R. Rosliak, red. *Oleksandr Dovzhenko. Dokumenty i materialy spetssluzhb*. [Oleksandr Dovzhenko. Documents and materials of special services]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, t. 1. pp. 56-105. (in Ukrainian).

Shapoval, Yu., ed. 2009. *Poliuvannia na "Valdshnepa". Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi.* [Woodcock hunting. Declassified Mykola Khvylovy]. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редакції 09.03.2024

O.Bon

BORYS ANTONENKO-DAVYDOVYCH UNDER SURVEILLANCE OF SOVIET PUNITIVE BODIES IN THE 1920S

The subject of the article is to examine the reasons, methods and results of the communist regime control over the literary and artistic environment of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (Ukrainian SSR) in 1920 describing the case of writer Borys Antonenko-Davydovych: surveillance of punitive bodies as one of the mechanisms of this process, in particular. On the basis of the materials of the State Political Administration, memoirs and other sources, the process of surveillance of B. Antonenko-Davydovych is partially reconstructed, and the main directions of surveillance are identified. Ukrainian writer B. Antonenko-Davydovych, like most famous writers of the 1920s, was under the supervision of the SPA, which collected information on him. However, the file against the writer was destroyed at the end of the USSR's existence, and therefore the possibilities for reconstructing the surveillance process are limited. Thus, other similar documents of the Soviet punitive authorities, such as the form file on H. Kosynka, documents from criminal cases that were started in 1930 against the literary and artistic intelligentsia of Ukraine, allow us to determine the main circle of people, events, and results of this surveillance. The case of the "Fugitives" is of particular importance, as it contains information on a group of writers who, according to the punitive authorities, were led by B. Antonenko-Davydovych and planned to leave Ukraine in early 1930 to avoid repression. Similarly, the context of the events is shown in the reports of the secret department of the SPA of the Ukrainian SSR of 1927-1929, which actually described and summarized the results of surveillance. To verify such complex sources as the documents of the Soviet secret services, ego-documents from the literary and student environment of the time - Dokiya Humenna, Hryhorii Kostiuk, and Oleksa Varava - were also used. From these sources it becomes clear that B. Antonenko-Davydovych was under surveillance in connection with his participation in the work of the provincial committee of the Ukrainian Communist Party (UCP), his activity in the student community in Kyiv, his participation in the literary organisations Mars and Lanka, and his work in the All-Ukrainian Film and Photo Department (AUFPD).

The article shows how the materials of the SPA and NKVD of 1930, criminal cases and files depict the events of 1920 and confirm mass surveillance of the literary and artistic environment in the Ukrainian SSR. This surveillance provided data for the punitive authorities to persecute and repress the writer in 1930.

Key words: Borys Antonenko-Davydovych, literary and artistic intelligentsia, surveillance, writers, State Political Administration (SPA), controlled revival.